

**TA'LIM MUASSASALARIDA VOYAGA YETMAGANLAR
JINOYATCHILIGINI OLDINI OLIISHNING DIAGNOSTIK-
KORREKSION MEXANIZMLARI**

Allaberganov Ixtiyor Baxtiyorovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat
universiteti mustaqil izlanuvchisi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21332081>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 09-iyul 2026 yil
Ma'qullandi: 11-iyul 2026 yil
Nashr qilindi: 13-iyul 2026 yil

KEYWORDS

*voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi,
profilaktika mexanizmlari,
psixodiagnostika, korreksion
dastur, delinkvent xulq-atvor,
maktab psixologi, preventiv model.*

ABSTRACT

Mazkur maqolada ta'lim muassasalari muhitida voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilik va delinkvent xulq-atvor proaktiv profilaktikasining diagnostik-korreksion mexanizmlari tizimi yoritilgan. Tadqiqotda delinkventlik xavfi ostidagi o'smirlarni erta aniqlashning psixodiagnostik mezonlari tizimlashtirilgan bo'lib, Xorazm, Buxoro va Navoiy viloyatlaridagi 160 nafar o'quvchi ishtirokidagi empirik o'rganishlar asos qilib olingan. Maqolada maktab psixologik xizmati doirasida agressivlik, maktab anksiyetesi va ijtimoiy stress ko'rsatkichlarini tizimli korreksiyalashga qaratilgan amaliy preventiv model loyihalashtirilgan hamda uning samaradorligi asoslab berilgan.

Global sotsial-demografik o'zgarishlar va axborot makonining intensivlashuvi sharoitida voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarlik, delinkventlik hamda kriminogen xulq-atvor shakllarining namoyon bo'lishi zamonaviy psixopedagogika va kriminologiyani dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Ta'lim muassasalari shaxs sotsializatsiyasining fundamental instituti hisoblangani bois, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish vazifasi faqatgina huquq-tartibot organlarining repressiv (jazolovchi) choralari bilan emas, balki maktab muhitidagi tizimli psixologik-pedagogik profilaktika mexanizmlari orqali hal etilishi lozim.

An'anaviy profilaktika tizimi ko'p hollarda "faktik yondashuv"ga asoslanadi, ya'ni huquqbuzarlik sodir etib bo'linganidan keyin ma'muriy ta'sir choralari ko'riladi. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining proksimal (birlamchi) determinantlari hisoblangan shaxs agressivligi, sotsial dezadaptatsiya, maktab anksiyetesi va oilaviy frustratsiyalar bolaning ichki dunyosida kriminogen moyillik ko'rinishida shakllanish davridayoq diagnostika qilinishi shart [1].

Ushbu maqolaning maqsadi - umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "xavf guruhi"ga kiruvchi o'smirlarni erta tashxislovchi psixodiagnostik mezonlarni tizimlashtirish hamda maktab psixologik xizmati amaliyotiga joriy etish mumkin bo'lgan integrallashgan diagnostik-korreksion mexanizmlar modelini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Empirik tadqiqot 14–15 yoshli 160 nafar o'smir (Xorazm – 80, Buxoro – 50, Navoiy – 30) ishtirokida, uch bosqichli monitoring dizaynida o'tkazildi: 1) xavf guruhini ajratish; 2) maqsadli trening; 3) samaradorlikni baholash.

O'smirlar delinkventlik xavfini baholashda 3 ta diagnostik metodika va testlardan foydalanildi: B. Phillips testi (maktab tashvishi va sotsial stress), A. Bass va A. Darki so'rovnoma (agressiya shakllari va adovat) hamda E.G. Eydemillerning PADO metodikasi (tarbiyadagi latent kriminogen omillar) [1][2][3]. Ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlandi. O'zgaruvchilar aloqadorligi Pirson korrelyatsiyasi (r), korreksion dasturning dinamikadagi preventiv samaradorligi esa Vilkoksonning W-mezoni yordamida matematik jihatdan asoslandi.

Asosiy qism.

Diagnostika natijasida 160 nafar respondent ichidan maktab anksiyetesi yuqori, destruktiv g'azab va negativizm ko'rsatkichlari kriminogen xavf chegarasiga yetgan hamda xulq-atvorida og'ishlar kuzatilgan 42 nafar o'smir ajratib olindi va maqsadli "Xavf guruhi" sifatida shakllantirildi. Ushbu guruh bilan maktab psixologik xizmati negizida maxsus loyihalashtirilgan diagnostik-korreksion profilaktika mexanizmi amaliyotga tatbiq etildi [4][5]. Mazkur mexanizmning tuzilishi quyidagi preventiv model asosida tashkil topgan (1-jadval):

1-jadval

Mexanizm bloklari	Yo'naltirilgan sohasi	Qo'llanilgan preventiv usul va metodlar
1. Diagnostik blok	Erta skrining va monitoring	Psixodiagnostik testlar, sotsiometriya, xulq-atvor xaritasini yuritish, maktab inspektor-psixologi kundaligi.
2. Korreksion-trening blok	Shaxs ichki agressiyasi va distressini pasaytirish	Psixologik treninglar, art-terapiya, kognitiv-bixevioral psixokorreksiya (KBT), emotsional intellekt (EQ) oshirish mashqlari.
3. Ijtimoiy-pedagogik blok	Mikroatrof-muhit defektlarini bartaraf etish	Ota-onalar psixologik konsultatsiyasi, "Pedagogik muloqot madaniyati" seminar-treninglari, ijtimoiy pedagog bilan hamkorlik.

DIAGNOSTIK-KORREKSION DASTUR TUZILISHI

O'smirlar o'rtasida jinoyatchilik muhitining oldini olishga qaratilgan mualliflik korreksion dasturi 6 hafta davomida (haftasiga 2 marta 90 daqiqadan, jami 12 ta mashg'ulot) o'tkazildi. Dasturning tematik rejasi va strukturaviy mazmuni quyidagicha belgilandi:

2-jadval.

Mashg'ulotlar va muddatlar	Mashg'ulotning konseptual maqsadi	Qo'llanilgan psixologik metod va texnikalar	Kutilayotgan profilaktik natija (Oldini olish samarasi)

1.	1-2-mashg'ul otlar (1-hafta)	Guruhda psixologik xavfsizlik va ishonch muhitini yaratish; maktab muhitiga nisbatan shakllangan umumiy dushmanlik va himoya to'siqlarini parchalash.	"Tanishuv va kutilmalar", "Mening xavfsiz makonim" proyektiv mashqlari, guruh konfidensiallik qoidalarini ishlab chiqish.	O'smirdagi maktab distressi va ijtimoiy stressning birlamchi salbiy asoratlari yumshatiladi (kamayadi).
2.	3-5-mashg'ul otlar (2-3-hafta)	Emotsional o'z-o'zini anglash hamda G'azab (irritatsiya) menejmentini shakllantirish; impulsiv-agressiv reaksiyalarni konstruktiv usulda chiqarishni o'rgatish.	"G'azab xaritasi" sotsio-emotsional tahlili, KBT usulidagi "To'xta, o'yla va harakat qil" texnikasi, art-terapevtik loy bilan ishlash modifikatsiyalari.	O'smir shaxsidagi jismoniy va verbal agressiya ko'rsatkichlari ongli nazorat ostiga olinadi.
3.	6-8-mashg'ul otlar (4-hafta)	Frustratsiyaga chidamlilik va frustratsion tolerantlikni rivojlantirish; muvaffaqiyatsizlik vaziyatlarida tushkunlikka tushmaslik ko'nikmasini yaratish.	"Mening muvaffaqiyatsizliklari m — mening tajribam" keys-stadisi, avtotrening elementlari, refleksiv-autopsixologik tahlil.	Muvaffaqiyatga erishish ehtiyojidagi frustratsiya pasayadi, maktab anksiyetesi va fobiya darajasi kamayadi.
4.	9-10-mashg'ul otlar (5-hafta)	Konstruktiv muloqot va assertiv xulq-atvor ko'nikmalarini o'rgatish; nizoli vaziyatlarda agressiv yoki passiv xulq o'rniga teng huquqli aloqani shakllantirish.	"O'qituvchi va o'quvchi", "Tengdoshlar o'rtasidagi konflikt" rolli o'yinlari, psixodrama elementlari, manipulyatsiyadan psixologik himoyalani.	O'smir sotsiumidagi umumiy negativizm ko'rsatkichlari va adovat (dushmanlik) indeksi minimallashtiriladi.
5.	11-12-mashg'ul otlar (6-hafta)	Kelajakka maqsadli yo'naltirilganlik (<i>time competence</i>) va ijtimoiy integratsiyani ta'minlash; jinoiy guruhlar submadaniyatiga bo'lgan qiziqishni so'ndirish.	"Mening kelajakdagi 5 yilligim" vizualizatsiyasi, maqsadlar kollaji texnikasi, guruh integratsiyasi va yakuniy psixologik monitoring.	Hayotiy maqsadlarning aniqligi ortadi, delinkvent va kriminogen guruhlardan uzoqlashish motivatsiyasi paydo bo'ladi.

Ja mi	12 ta mashg'ul ot (6 hafta / 18 soat)	Integrallashgan diagnostik-korreksion mexanizm	Kognitiv-bixevioral, art-terapevtik va interaktiv trening majmuasi	Xavf guruhidagi o'smirlarning ijtimoiy- psixologik adaptatsiyasi 74% ga ortadi.
------------------	--	---	---	--

Xulosa. Voyaga yetmaganlar delinkventligining oldini olish mexanizmlari an'anaviy repressiv-kompensator (jazolovchi) yondashuvdan proaktiv-preventiv (barvaqt ogohlantiruvchi) paradigmaga o'tishni taqozo etadi. Nazariy jihatdan isbotlandiki, o'smirlik davridagi kriminogen moyillik muloqot defektlari, maktab anksiyetesi va subyektiv frustratsiyaning chuqurlashishi natijasida yuzaga keladigan shaxsiy sotsializatsiya inqirozining oqibatidir. Ishlab chiqilgan preventiv model sotsial-psixologik tizim sifatida baholanib, o'smir shaxsining ichki affektiv (agressiya, adovat) xususiyatlari va tashqi sotsiogen (maktab, oila) muhit omillarining o'zaro funksional aloqadorligini korreksiyalashga xizmat qiladi. Dasturning nazariy asosi hisoblangan assertivlik va vaqt kompetensiyasi (time competence) transformatsiyasi delinkvent xulq-atvor determinantlarini ongli boshqariladigan ijtimoiy-ijobiy motivatsiyaga aylantirish imkonini berdi. Tadqiqotning empirik natijalari orqali (Vilkokson W-mezoni, $p < 0.01$) ilmiy jihatdan asoslangan ushbu diagnostik-korreksion mexanizm shaxs og'ishlarini barvaqt korreksiyalashning yaxlit nazariy modeli maqomiga ega bo'lib, pedagogik psixologiya va deviant xulq-atvor psixologiyasi yo'nalishlaridagi nazariy qarashlarni boyitadi hamda kelgusi tadqiqot ishlari uchun metodologik baza bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Eydemiller E. G., Yustickis V. Psixologiya i psixoterapiya semi. – SPb.: Piter, 2008. – 672 s.
- 2.Buss A. H., Perry M. The Aggression Questionnaire. Journal of Personality and Social Psychology, 1992, Vol. 63, No. 6, pp. 1052-1059.
- 3.Phillips B. N. School Stress and Anxiety: Theory, Research, and Intervention. – New York: Editorial Human Sciences Press, 1978.
- 4.Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 2005.
- 5.Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.
- 6.Nasimov S. N. Voyaga yetmaganlar delinkvent xulq-atvori profilaktikasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. // Psixologiya jurnali, 2023, 2-son, 45-51-b.
- 7.Shayxova M. I. O'smirlik davrida tajovuzkorlik va uning korreksiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 180 b.
- 8.Ganiyeva G. A. Ta'lim muassasalarida profilaktik monitoringni tashkil etishning metodologik asoslari. // Pedagogik mahorat, 2024, 4-son, 112-118-b.